

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մ. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ, «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԸՆՏՈՒԴՐԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹՅՈՒՐԱԿԱՆ
ԲՈՂՈՎՆԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴՆՏ 1850—1870 թ. թ.»

(Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1955 թ., 450 էջ)

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս է բնծայել պրոֆ. Վ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բուհական բռնապետության դեմ 1850—1870 թ. թ.» ժողովուրդի ազատագրական պայքարի պատմության նշանավոր շրջանները:

Բազմադարձանիորեն բնկնող պատմական դեպքերի ու իրադարձությունների բնույթը, պրոֆ. Ներսիսյանը ցույց է տալիս Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի մեջ հասարակական-քաղաքական տարրերի հոսանքների առկայությունը և սոցիալական տարրերի շերտերի (երբեմն իրար հակադիր) ակնկալությունները Աշխատության գիտական արժեքն այն է, որ նա պատմականորեն ճիշտ վերլուծում է գնահատում է Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի էությունը, դրա մեջ տեսնելով ժողովրդական լայն մասսաների իդեաներ ու ձգտումները թյուրքական դատարանի լիակատար լծից ազատագրվելու համար: Հեղինակը բազմաթիվ փաստերով ու վկայություններով ցույց է տալիս Հայկական ազատամարտի շրջանների ու ըմբոստացումների բուն ժողովրդական բնույթը:

Աշխատության մեջ բնագրված ժամանակաշրջանը (1850—1870-ական թվականներ) ընտրու է նրանով, որ հենց այս շրջանում է աճում ու զարգանում ազգային զարթոնքն ու վերելքը:

Աշխատության մեջ ցույց է արվում նաև, որ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը մեկուսացած երևույթ չի եղել, այլ դա զուգակցվել է թյուրքական բռնակալության տակ զանվող ալավոնական, կովկասյան և այլ ժողովուրդների պայքարին, արժանանալով այդ ժողովուրդների բարեկամական ու համակրական վերաբերմունքին: Այս փաստերն առանձնապես համախափ են հանդես եկել Հայ ժողովրդի հերան ազդեցական, քրդական, վրացական ժողովուրդների մոտ Պատմության մեջ Հայաստանի և զանազան, երբ ջուրդ, ասորի բռնակալությունը Հայ ազատամարտի հետ միասնական հակառակորդ հանդես է եկել թյուրքական բռնակալների դեմ:

Աշխատության մեջ լուսարանված է 1850—1870-ական թվականների Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ ռուս ժողովրդի և ռուսական օրինադրության խաղաղաբար կարեւոր դերը և միաժամանակ մերկացված են դիվանագիտական այն խաղերն ու մերկայությունները, որ բանեցնում էին եվրոպական մի շարք պետություններ Հայկական հարցի առնչությամբ:

Ներածության մեջ հեղինակը համառոտակի ուրվագծում է թյուրքական օսմանական պետության ա-

վարտություններն սկսած դեռևս 14—15-րդ դարերից: Ռազմական այդ արշավանքների բնույթում թյուրքական բռնակալական լծի տակ են բնկնում Թրակիան, Ռուսարիան, Սեբաստիան, իսկ հետագայում նաև Ալբանիան, Հունաստանը, Բուսիան, Հերցեգովինան, Ղրիմը, Վալախիան, Հունգարիան, Սիրիան, Պաղեստինը, Նիկիտասը, Ալժիրը, Մունիսը, Քուրդստանը, Արևմտյան Հայաստանի մի մասը, իսկ 16-րդ դարում՝ Անգլիոկլասի մի մասը:

Հեղինակը ցույց է տալիս թյուրքական տիրապետության տակ զանվող այդ ժողովուրդների ծանր վիճակը, նրանց նկատմամբ ցուցարարվող ազգայնական դատարանի հալածանքները, որն իր հերթին առիթ է տալիս ազգային-ազատագրական շարժման ծավալմանը, ճնշված ժողովուրդների ազատամարտի շրջանների ու ըմբոստացումների բռնկմանը: Անգղադաճնալով թյուրքական բռնակալական լծի տակ հեծող Հայ ժողովրդի վիճակին, հեղինակը բազմաթիվ փաստերով ներկայացնում է ճորտական կյանքի այն պայմանները, որոնց մեջ գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը: Ազգային նվաստացումն ու հալածանքները մի կողմից, դատարանն ու անխիղճ հարկահանությունը մյուս կողմից պատճառ են դառնում դեռևս վաղ շրջանից Արևմտյան Հայաստանի բնակչության պանդխտության ու տեղահանության, որի հետևանքով ամառանում էր երկիրը, քայքայվում ու կազմալուծվում անասնությունը:

Պրոֆ. Ներսիսյանը պատմական արժանաշատ փաստերի զուգակցումով ցույց է տալիս, որ Հայ ժողովուրդը Հյուսիս-հարավ չի տարել սուլթանական բռնակալության ազգային բիրտ ճնշումներն ու հալածանքները, չի հանդուրժել բռնի ձուլումը, ջարդերն ու ֆիզիկական բռնաշնչման դատարանը: Բնական վաղ շրջանից հայերը ապստամբել են թյուրքական բռնակալության դեմ, համախառն զորավարներով հարևան եզրայրական ժողովուրդների հետ: Թյուրքական բռնակալության դեմ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն իր բարձրակետին է հասնում 1850—1870-ական թվականներին, երբ Արևմտյան Հայաստանում ծավալվում են ժողովրդական ապստամբությունները, ինչպես և ամբողջ Հայաստանում երևան են գալիս զանազան կազմակերպություններ և խմբակցություններ:

Խոսելով թյուրքական բռնակալության դեմ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին մասնակից հասարակական տարրեր խավերի ու Գրանց վերաբերմունքի մասին, հեղինակը այդ պայքարը իր էությունով ու բնույթով զգուշացնում է անպակաս: Ազատագրական պայքարի հիմնական ուժը հանդիսացել են ժողովրդական մասսաները և մասնավորա-

պին գյուղացիությունը Ազատագրական շարժման գլխավոր բանակը հանդիսացել են գյուղացիական զանգվածները: Նրանք հանդես են եկել թե՛ ազգային, թե՛ սոցիալական ճնշումների ու կեղեքումների դեմ: Գյուղացիության և ընդհանրապես ժողովրդական զանգվածների պայքարը եղել է հետևողական: ... Ազատագրական այս պայքարն առաջ էր քաշում նաև հողի, ծանր հարկերի և գյուղացիությանը հուղող նման սոցիալական այլ հարցեր» (տե՛ս աշխատության 24-րդ էջը):

Աշխատության առաջին գլուխը վերնագրված է «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը 1850—1870-ական թվականներին»: Այս գլխում փաստական հարուստ նյութերով ու վիճակագրական ստույգված տվյալներով հանգամանորեն քննվում է ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում բնակվող հայ ժողովրդի ներքին տնտեսական կյանքի վիճակը, տնտեսական-քաղաքական տեղաշարժերը, հատկապես Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելու պատմական ակտից հետո:

Ներկորդ գլխում, որը վերնագրված է «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 1850—1860-ական թվականներին», հանդես են բերվում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կոնկրետ իրադարձությունները: Այստեղ հեղինակն իր ուշադրությունը բեռնել է գլխավորապես Զեյթունի 1862 թվականի գյուղացիական ապստամբության վրա, որը հանդիսանում է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենափառահեղ էջերից մեկը: Հեղինակը նախքան Զեյթունի ապստամբության հանգամանքներն ու պայմանները բնութագրելը համառոտակի ներկայացնում է Զեյթունի անցյալը, նրա աշխարհագրական-տեղագրական դիրքը, ազդարենակչության վիճակն ու պայմանները և այլն:

Գյուղացիական ապստամբությունների ու ելույթների հետ մեկտեղ հեղինակը քննում է նաև հայ ժողովրդի ազատագրության համար ծավալված զաղտնի խմբակների և դրանց ղեկավար քաղաքական գործիչների գործունեությունը: Հեղինակն անդրադարձել է նաև 1828—1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի իրադարձություններին:

«Ազատագրական շարժումները 1870-ական թվականներին» գլխում հեղինակը քննում է 1878 թվականին սուլթանական տիրապետության դեմ բարձրացված Զեյթունի երկրորդ խոշոր ապստամբությունը և նրա արձագանքներն ամբողջ Հայաստանում: Այստեղ պատմական նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա լուսարանվում է 1881 թվականին կարի-

նում հիմնված «Պաշտպան հայրենյաց» անունը կրող զաղտնի կազմակերպության գործունեությունը: Նույն այս գլխում հեղինակն անդրադառնում է 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում աշխուժացած հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի իրադարձություններին:

«Ազատագրական շարժման դադափարախոսությունը» գլխում հեղինակը գիտականորեն վերլուծում է ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ հասարակական տարրեր խավերի ու խմբավորումների բարձրացումները, դիրքն ու վերաբերմունքը: «Ազատագրական շարժման հոսանքներն ու կապերը» գլխում հեղինակը պարզաբանում է ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ զանազան հոսանքների վերաբերմունքի և դործելակերպի արմատական տարբերությունները, ինչպես նաև 1850—1870-ական թվականների ազատագրական շարժման կապերն ու ազդեցությունները: Հեղինակն այստեղ ամենից առաջ ընդգծում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների կապը ռուսական ազատագրական շարժման, ինչպես և կովկասյան ու մի շարք այլ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հետ:

«Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը և արևմտյան պետությունները» գլխում հեղինակը պատմական բազմակողմանի և հարուստ փաստերով ցուցադրել է արևմտյան մի շարք պետությունների խաղացած վառվար դերը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման ընթացքում, առանձնապես հայկական հարցի արժաթմանն ու քննարկման գործում:

Աշխատության վերջին գլխում, որը կրում է «Ազատագրական շարժման ռուսական օրինադրություն» վերնագիրը, վերաբրտագրված է ռուս ժողովրդի և ռուսական օրինադրության ունեցած խոշոր դրական դերը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի մեջ:

Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանի աշխատության վերջում տրված է հավելված, որտեղ մեջբերված են մի շարք արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի պատճեններ: Դիրքն ունի նաև օգտագործված գրականության և նյութերի մատենագիտական բնագրաձևի ցուցակ, անձնանունների և տեղանունների ցանկ:

Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրք տիրապետության դեմ» աշխատությունը արժեքավոր և օգտակար մի աշխատանք է, որը գիտականորեն ներկայացնում է հայ ժողովրդի բաղձադալան պատմության ազգային-ազատագրական պայքարի մի շրջանի պատկերը:

Վ. Վ.

